

Quaderns de
la Selva, 12
2000

CENTRE D'ESTUDIS
SELVATANS

La dessecació de l'Estany de Sils i el debat sobre la salut pública a mitjan segle XIX

JOAQUIM M. PUIGVERT SOLÀ

Universitat de Girona

De la fam de terres...

LES fortes inundacions que s'experimentaren a les comarques gironines l'any 1840 varen provocar que reaparegués, talment com si es tractés d'un *guadiana* al bell mig de la plana selvatana, l'Estany de Sils a causa de l'obstrucció dels recs i canals i del consegüent col·lapse del sistema de desguàs. De nou quedaren inundades unes 1.200 vessanes de terres que havien estat guanyades a l'aigua especialment a partir de 1767, quan el Duc de Medinaceli, senyor directe de la contrada, va emprendre les tasques de dessecament i tota una plètorà d'emfiteutes s'hi establiren, per dir-ho a la manera de la documentació notarial de l'època, *millorant i reduint a cultura* una gran quantitat de parcel·les.¹ En rigor, altres intents de dessecació ja havien estat assajats altres vegades amb anterioritat, sense gaire èxit, no endebades les representacions cartogràfiques del Principat del final del segle XVII i el començament del XVIII enregistren un Estany de Sils de dimensions

1. Montserrat MOTI, «Política hidràulica del segle XIX: la conclusió de les obres de dessecació de l'Estany de Sils (1845-1851)», *Estudios históricos y documentos de los Archivos de Protocolos*, VI (1978), p. 387-395.

considerables.² El procés de dessecament encetat el 1767 ja va ser analitzat per Pierre Vilar, a partir de les referències que donava el viatger Francisco de Zamora, com un de tants exemples que posaven en evidència com l'agricultura del set-cents guanyava terres a l'erm, al bosc i a l'aigua, tot ampliant considerablement l'extensió dels conreus.³ En definitiva, el procés de dessecació setcentista de l'Estany de Sils (igualment que el d'altres estanys, com ara el de Vilacolum o el de Siurana) s'ha de contemplar com un exemple més de la demanda i «fam de terres» existent a la regió de Girona a la segona meitat del segle XVIII, que trobaria en l'emfiteusi un instrument útil i eficaç de colonització agrària; arran d'aquesta dessecació de l'estany selvatà, en paraules de Rosa Congost, «va començar una sèrie d'establiments d'extensions petites de terra a menestrals i treballadors que havien de pagar una renda no excessivament alta, si bé el duc assegurava com a mínim el delme».⁴ El 1986 Josep Matas –en un interessant exercici de geografia històrica que malauradament no ha tingut gaire continuadors– inseria el cas de la dessecació de l'Estany de Sils dins el procés més global de les transformacions paisatgístiques i d'ús experimentades pels antics estanys de les comarques gironines (entre els quals destaquen els de Castelló i d'Ullastret) i com una operació deguda a la combinació d'un parell de mòbils, a saber: d'una banda, i en primer lloc per ordre d'importància, el desig d'obtenir noves terres aptes per al conreu o la pastura; i, de l'altra, l'esforç per fer desaparèixer els focus d'insalubritat que podien representar un perill per la salut pública.⁵ Representants de la Il·lustració catalana com Jaume Caresmar, val la pena de recordar-ho, ja a darreries del

2. J. M. MADURELL, «Un contrato del año 1703 para la desecación del Estanque de Sils», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, IV (1949), p. 257-262; Narcís FIGUERAS, «L'Estany de Sils. De la història més reculada a la més recent» dins *El nostre poble de pagès. Maçanet de la Selva*, Barcelona, Taller d'Història de Maçanet de la Selva, 1988, p. 51-61. També s'han referit als diversos projectes de drenatge diverses obres d'història local: Jaume MARQUÈS, *Maçanet de la Selva*, Girona, Ajuntament de Maçanet de la Selva, 1983, p. 149-153, 245-253 i 269-271; Lluís COSTA, *Introducció a la història de Sils*, Girona, Diputació de Girona, 1988, p. 57-66. Hi ha referències a la cartografia en què apareix l'Estany de Sils, amb sengles reproduccions, en Josep MATAS, *Els estanys extints*, Girona, Diputació de Girona/Caixa de Girona (Quaderns de la Revista de Girona, 7), 1986, p. 24-25.

3. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Ed. 62, 1975, vol. III, p. 215-218.

4. ROSA CONGOST, *Els propietaris i els altres. La regió de Girona, 1768-1862*, Vic, Eumo, 1990, p. 125.

5. MATAS, *Els estanys...*, p. 10. Són considerables els testimonis mèdics del segle XVIII que denuncien el caràcter nociu per a la salut de les aigües embassades; per exemple, Miquel Borrell ha donat a conèixer recentment un informe elaborat el 1763, després d'unes grans inundacions, pels metges de Riudarenes i de Santa Coloma de Farners on es posa de relleu que les aigües embassades que quedaren retingudes a Riudarenes provocaren «abundancia de tercianas y quartanas» (Miquel BORRELL, *Riudarenes. Abir, ara i sempre. Segle XVIII*, Santa Coloma de Farners, Ajuntament de Riudarenes, 2000, p. 63). En aquest mateix volum Ramon Ripoll dedica la seva contribució a «L'obra pública en el segle XVIII. L'arranjament de la Riera de Santa Coloma al seu pas per Riudarenes».

segle XVIII havien manifestat la conveniència de promoure la dessecació de les zones estanyades amb aquesta doble finalitat.⁶

...a la lluita contra els «miasmes de l'Estany»

L'objectiu d'aquest article no és altre que el de destacar com arran de les inundacions del 1840 es tornà a plantejar la necessitat de dessecar novament l'Estany de Sils i com, aleshores, tot sembla indicar que les argumentacions que tenien a veure amb el ram de la sanitat pública foren força decisives, si bé no pas úniques, per obligar al duc de Medinaceli i els seus emfiteutes a arribar a un pacte (que no fou fàcil, com podrem veure) que arbitrés la manera com s'havia de portar a terme i finançar aquella nova dessecació.

Si més no, aquesta és la consideració que emergeix del llibre d'actes de la *Junta Superior de Sanidad* de la província de Girona (d'ara en endavant *JPS*) durant els anys 1842-1846. Com tantes altres juntes provincials de l'època la de Sanitat (formada per hisendats, eclesiàstics i facultatius dels rams de medicina, farmàcia i veterinària residents a la ciutat de Girona) es reunia periòdicament amb el cap polític (o governador civil), que n'era el president, per debatre els temes de la seva incumbència. Es tractava, tanmateix, d'un òrgan de caràcter consultiu amb poc poder de decisió, escassíssims recursos i amb una clara tendència a traspasar les responsabilitats a les institucions municipals; a més, la dita junta sovint es reunia únicament quan es donaven circumstàncies difícils d'eludir (com podia ser en el cas, per exemple, d'una epidèmia).⁷

Amb tot, els llibres d'actes de la *JPS* són útils, ja que posen de manifest com aquest òrgan consultiu, en la mesura que es relacionava, al seu torn, amb les juntes municipals i de partit del mateix ram, en alguns moments es feia ressò de problemàtiques sanitàries prou punyents que afectaven els municipis gironins. Per esmentar-ne uns quants exemples, sense ànim d'esgotar tota la varietat de casos, podem referir-nos als problemes derivats del cultiu de l'arròs,⁸ de l'existència de

6. J. CARESMAR. *Carta al Barón de Linde*, Barcelona, 1959. Fragment de Caresmar sobre el caràcter perjudicial dels estanys de Castelló i Ullastret, reproduït a MATAS, *Els estanys...*, p.16.

7. Cal estudiar més detalladament les juntes de sanitat i comparar les dels anys centrals del segle XIX amb les ja existents el segle XVIII. Per això, caldrà esperar la tesi doctoral en curs d'A. Zarzoso, de la Universitat Pompeu Fabra, sobre la sanitat a Barcelona i a Catalunya el segle XVIII. Per al funcionament de les juntes de sanitat provincials i de partit a mitjan segle XIX, podeu llegir la *Real Orden* de 28 de març de 1847, que en fixà les atribucions, en Marcelo

MARTÍNEZ ALCUBILLA, *Diccionario de la Administración española*, Madrid, 1887, vol. VIII, p. 565-568.

8. Les referències a la problemàtica sanitària derivada del conreu de l'arròs a l'Empordà, a la conveniència de prohibir-ne el conreu o als mecanismes per finançar el tractament mèdic als afectats són constants i reiterades en el llibre d'actes de la *JPS* durant els anys 1836, 1837, 1838, 1850... (Arxiu Històric de Girona. Fons Diputació, 4.364, *Libro de actas de la Junta Superior de Sanidad de la Provincia de Gerona*, 1837-1847, sense foliar). Si no es diu el contrari d'ara en endavant totes les citacions textuais procedeixen d'aquest document.

cementiris a l'interior de les poblacions,⁹ de la mala qualitat dels grans i farines,¹⁰ o dels efectes perniciosos produïts, com veurem tot seguit, per l'existència d'aigües embassades, com era el cas, entre d'altres, de l'Estany de Sils.¹¹

En qualsevol cas, de les dites actes de la JPS emergeix amb claredat com a mitjan segle XIX la concepció que existia de la salut pública era hereva del pensament higienista estès des del final del segle XVIII (amb clares ressonàncies hipocràtiques, especialment derivades del tractat *Sobre els aires, les aigües i els llocs*); aquest estat d'opinió considerava tasques prioritàries, d'una banda, endegar un pla de lluita contra els anomenats «miasmes» (efluvis nocius que abans de l'era microbiana eren considerats com la causa de les malalties infeccioses i epidèmiques), i de l'altra, estudiar com determinades condicions derivades del medi natural podien resultar nocives per a la salut de la població i eren susceptibles de ser relacionades amb determinats problemes patològics.¹²

En definitiva, doncs, foren raons higienistes i sanitàries les que portaren que la important Llei d'Aigües de 1866 contemplés la dessecació i drenatge de llacunes i pantans com a tasca urgent, tant per permetre noves àrees de cultiu (en aquest cas es preveia que la iniciativa havia de correspondre als propietaris

9. Així, per exemple, en la sessió de la JPS del 14 de maig de 1845 es llegí una comunicació del rector de Begur «en la que se manifestaba que en dicha villa existía todavía dentro de la población el cementerio, siguiéndose quizás de continuar así un prehuicio a la salud pública, y enterada la Junta determinó pasase con decreto dicho oficio al Excmo. Sr. Gefé Político para que con autoridad dispusiese lo que estimase más conveniente».

10. En la sessió de la JPS celebrada el 12 de juliol de 1843 es llegeix una comunicació de la Junta Municipal de Sanitat de la vila de Llagostera en què es dona a conèixer que s'han embargat a Maties Teixidor, comerciant de Sant Feliu de Guixols, unes 300 quarteres de blat en males condicions; en la sessió del 13 de juliol del mateix any s'informa que han estat localitzades també en el pastim de la ciutat de Girona 615 quarteres de blat en males condicions i 77 quarteres en el molí de la ciutat, per la qual cosa se n'ordena la destrucció pública. En la sessió del 12 d'agost de 1843 es determinà que les despeses provocades per l'afer del blat de Llagostera i de Girona (cal creure que es tracta de la retribució de la feina d'anàlisi feta pels facultatius) anessin a càrrec del comparador del cereal Joaquim Masaguer (que havia de pagar-ne una tercera part) i del venedor Joan Campasol (a qui corresponien les dues terceres parts restants), «habida consideración a la mala fe con que unos y otros procedieron comprometiendo de un modo tan directo la salud pública».

11. En les sessions de la JPS, a més de fer-se ressò de la problemàtica derivada de l'Estany de Sils (com tindrem ocasió de comprovar tot seguit), s'esmenten altres casos de malalties relacionades amb l'existència d'aigües embassades; així, per exemple, en la sessió del 7 de setembre de 1846 es parlà de les febres intermitents que patia especialment la població dels barris gironins de Sant Pere i de Pedret, a causa de «las miasmas que expide el cieno de los ríos Ter y Oná singularmente en los días en que por precisión quedan en descubierta por la falta de suficiente cantidad de agua»; en la sessió del 22 d'octubre de 1853 la junta determinà que una bassa d'aigua existent a Cassà de la Selva resultava perillosa per a la salut pública i per això era convenient suprimir-la, tot indicant «que no puede ser confundida con las balsas ordinarias de que se sirven los colonos».

12. Luis URIBAGA, «Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX», *GeoCrítica*, 29 (1980), p. 5-50; Esteban RODRÍGUEZ OCAÑA, *Por la salud de las naciones. Higiene y microbiología y medicina social*, Madrid, Akal (col. Akal. Historia de la Ciencia y de la Técnica, 45), 1992; Llorenç PRATS, *La Catalunya rànica. Les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*, Barcelona, Alta Fulla, 1996; Joaquim M. PUIGVERT, «Els metges higienistes i les topografies mèdiques», *Recerques*, 35 (1997), p. 99-106.

i l'Estat limitar-se a fer complir «la llei de les majories») com també per raons de salut pública: *«mas cuando convertidos los terrenos pantanosos en focos de infección (s'afirma en l'esmentada llei), la salud pública exige su saneamiento, hay ya un grande interés social que reclama la intervención del Estado y hasta la expropiación del terreno, previa la correspondiente indemnización, cuando sus dueños se negasen a sanearlos por sí»*.¹³

Les actes de la JPS ens permeten, doncs –a més de complementar el treball que Montserrat Moli dedicà a la dessecació decimonònica de l'Estany de Sils–, d'observar com fins a la segona meitat del segle XIX gaudiren d'una àmplia acceptació totes aquelles tesis que atribuïen als miasmes l'origen de moltes epidèmies. En efecte, en la sessió celebrada el 13 de setembre de 1842 el vocal de la junta Felipe de Martínez, «noble hacendado», posava de manifest *«el estado poco lisonjero en que se hallan los habitantes de los pueblos de Sils, Vidreres, Massanet, Caldes de Malavella i Riudarenes, donde han empezado a desarrollar en la generalidad calenturas de un carácter tal que empiezan a tenerlo de epidemias a consecuencia del aire infecto que se respira en la comarca a donde estiende las destructoras miasmas el Estanque de Sils»*. Davant d'aquella situació (observeu que es planteja la qüestió al final del període estival, quan les aigües estancades resultaven més nocives per a la salut), la junta, segons que diuen les actes amb un to grandiloqüent i transcendent, *«animada siempre de los más vivos deseos de llevar los sagrados deberes de su instituto, de procurar a toda costa a los pueblos el insuperable beneficio de la salud pública»*, va decidir fer-ho saber al jefe político, per tal que ho notifiqués a la Diputació i es prenguessin, al seu torn, les mesures oportunes *«para el pronto desagüe o desecación de dicho estanque, único medio que la Junta considera debe adoptarse para cortar de raíz un mal que puede traer tras sí fatales consecuencias»*. També s'acordà demanar que els alcaldes de Sils, Vidreres, Maçanet, Caldes i Riudarenes sol·licitessin als facultatius de les seves respectives poblacions que informessin sobre llur parer (malauradament, però, no disposem ni d'aquests informes ni tampoc de topografies mèdiques que facin referència a aquestes poblacions durant els anys quaranta del segle XIX).

No fou, tanmateix, fins al 20 de gener de 1844 que la JPS, segons deixen constància les actes, tornà de nou a fer-se ressò del problema en una de les seves sessions. Hom hi llegí un ofici de l'alcalde de Maçanet de la Selva adreçat al jefe político, on es posaven de manifest *«los perjuicios de tanta consideración que está ocasionando la Laguna de Sils de algunos años a esta parte a los pueblos*

13. MARTÍNEZ ALCUBILLA. *Diccionario...*, 1886, vol. 1, p. 349. Josep Mitas (*Els estanys...*, p. 17) recull l'article 62 de la nova Llei d'Aigües de 1879 segons

el qual «cuando se declare insalubre una laguna o terreno pantanoso o encharcadizo, procede forzosamente su desecación o saneamiento».

comarcanos». En l'esmentat ofici s'informava que l'ajuntament de Maçanet s'havia adreçat al procurador general del duc de Medinaceli («señor de dicha laguna») per tal de saber quina era la posició del duc respecte a les obres de dessecació que calia empendre. El procurador els havia fet saber que calia conèixer el plànol i pressupost de dessecació elaborat per l'enginyer Victor Martí; aquest, però, es negava a mostrar-lo mentre els ajuntaments de Sils, Riudarenes i Vidreres no paguessin les costes que els foren assenyalades per cobrir les despeses de l'aixecament. El problema continuava, doncs, sense resoldre's.

A la reunió del 17 de juliol de 1844 la junta va tenir coneixement d'una comunicació conjunta signada pels ajuntaments de Maçanet, Riudarenes, Sils i Vidreres, on es donava «una triste pintura del estado lastimoso que empezaban a presentar dichos pueblos a causa de las tercianas que con los calores de la estación y proximidad del Pantano de Sils, se iban ya desarrollando». La junta, una vegada més, va decidir traslladar els «justos clamors» d'aquestes viles al jefe político «a fin de que por su conducto se procurase el pronto remedio, y se lograse un alivio para los moradores de los pueblos inmediatos al pestífero Estanque de Sils».

A darreries d'estiu de 1844 començà finalment a desbloquejar-se l'impasse en què es trobava la qüestió, i les actes de la JPS, també finalment, es fan ressò de quins eren els veritables problemes de fons que dificultaven i retardaven la tan esperada i anhelada dessecació. En efecte, en la reunió del 13 de setembre de 1844 el president de la junta (el governador) informa de les gestions fetes en aquella direcció davant del duc de Medinaceli, senyor directe de la contrada, del Capità general i del Govern, i posa de manifest com l'obligació principal de la dessecació requeia sobre la Casa de Medinaceli. Es dóna a conèixer que l'apoderat general del duc de Medinaceli, en nom del duc, havia realitzat dues propostes als emfiteutes de l'Estany de Sils com a condició per efectuar la dessecació, totes dues desestimades per aquests, a saber: que es renovessin els contractes d'establiment, és a dir, que es consideressin caducats els antics i s'afegissin als nous altres condicions més dures i oneroses; o bé que els emfiteutes contribuïssin a les obres de manera proporcional al nombre de vessanes de terres útils.

Davant la manca d'acord entre els emfiteutes i el duc de Medinaceli, la JPS promet dirigir-se a la Reina i al Govern demanant que s'adopti una resolució que obligui el duc «a desaguar la laguna, salve a los pueblos colindantes de la terrible calamidad que hace cuatro años les aflige, y a la provincia entera de los funestos efectos del pantano que se podrán hacer sentir en toda ella, como en alguna parte se está observando ya en este año». Resulta evident, tanmateix, que per acabar d'entendre la posició de la casa ducal de Medinaceli sobre l'afer de la dessecació (de fet, pretenia fer recaure sobre els emfiteutes els principals costos de les obres de drenatge, i és per això que aquests darrers

demanaven que, en aquest cas, el duc renunciés a tots els seus drets derivats del domini directe) caldria conèixer més a fons en quina situació es trobaven les seves finances; en general, se sap que en els anys quaranta del segle XIX molts representants de la vella i gran noblesa espanyola, tot i que continuaven gaudint d'uns grans patrimonis territorials, que havien sortit indemnes de la revolució liberal, *de facto* es trobaven en una situació de crisi econòmica i d'endeutament crònic que ja venia de lluny.¹⁴

Pel que fa a les obres de dessecació de Sils, aviat començaren a entrar en la recta final. El maig de 1845 se signaren davant notari els compromisos i pactes entre la casa de Medinaceli i els comissionats dels emfiteutes que havien de portar a la dessecació definitiva. Les condicions dels pactes, tant pel que fa al seu finançament (que aniria a mitges entre el senyor directe i els emfiteutes) com a les feines de neteja i conservació dels recs i canals de desguàs, ja han estat destacades per altres historiadors i historiadores als quals ens remetem. Potser val la pena, però, posar de relleu que un dels comissionats dels emfiteutes que signaren el conveni de 1845 fou l'hisendat de Girona Felipe de Martínez Davalillo, que posseïa terres a l'Estany i que havia estat qui, recordem-ho, com a vocal de la *JPS* que era, havia plantejat per primer cop, i a tall de denúncia, en aquella instància oficial les conseqüències negatives de l'existència d'aigües embassades a Sils. S'haurà de convenir que en aquest cas resulta prou evident que les raons higienistes i les crematístiques (les terres havien de tornar a produir!) van tan interrelacionades que, francament, no es poden destriar les unes de les altres.

El febrer de 1846 la *JPS* es féu ressò que les obres de dessecació ja havien començat i que tot estava a punt per efectuar el primer desguàs. L'esmentada junta autoritzà aquest primer desguàs i notificà prèviament a la comissió d'obres que procurés que *«a fin de que no se resienta la salud pública, procedan inmediatamente los dueños de las tierras inundadas a medida que las mismas vayan quedando en seco, cortar y quemar las hierbas que hayan nacido en dicho estanque»*. Al cap d'uns mesos, el 12 de maig de 1846, el *jefe político* anunciava a la *JPS* que faltaven tres dies per culminar el desguàs total de l'estany i que els emfiteutes ja anaven cultivant les seves terres a mesura que eren dessecades, alhora que demanava a la junta que *«calculase si podría el mencionado desagüe perjudicar a la salud pública»*, atès que l'estació estava

14. M. CAMINAL, E. CANALES, A. SOLÀ i J. TORRAS, «Movimiento del ingreso señorial en Cataluña (1770-1835). Los arriendos de la casa Medinaceli» dins A. GARCÍA SANZ, R. GARRABOU (ed.), *Historia agraria de la España contemporánea*, vol. I, Barcelona, Crítica,

1985, p. 433-462; Ángel BAHAMONDE, «Crisis de la nobleza de cuna y consolidación burguesa», dins *Madrid en la sociedad del siglo XIX*, Madrid, Siglo XXI, 1986, vol. I.

força avançada. Aquesta és la darrera menció de l'Estany de Sils a les actes de la JPS. Amb tot, sabem que les obres de dessecació s'allargaren per retards i problemes en el finançament i que no finalitzaren d'una manera definitiva fins al 1851, de la mà de l'enginyer agrònom J. Bayer.

A tall de cloenda

Hem vist com la dessecació de l'Estany de Sils de mitjan segle XIX va respondre a la necessitat de resoldre una doble problemàtica: d'una banda, la que suposava la pèrdua d'ingressos per part dels emfiteutes de la contrada en deixar de cultivar les terres de nou inundades arran de les inundacions de 1840 (fet que, de retruc, perjudicava no pas poc el domini directe, en fer molt més problemàtic el cobrament del delme i dels censos); i de l'altra, els problemes de salut pública provocats per la presència d'aigües embassades. Dels problemes sanitaris la *Junta Provincial de Sanidad*, imbuïda del paradigma higienista i ambientalista predominant i hegemònic a la medicina d'aleshores, se'n va fer degudament ressò.

Les conseqüències d'aquella dessecació han condicionat, *de facto*, considerablement el paisatge i els usos d'aquest espai selvatà fins pràcticament avui dia. Amb tot, l'ús de les terres guanyades de nou a l'aigua d'ençà de 1851 ha estat prou canviant, en la mesura que els prats de dall i els camps de cereals foren substituïts progressivament d'ençà dels anys seixanta del segle XX per arreglades i ordenades plantacions d'arbredes que exigien menys treball als emfiteutes i suportaven millor les «varades» d'aigua de la primavera i la tardor que no pas els cultius de cereals. I les condicions contractuals entre els emfiteutes i el domini directe, finalment, també es modificaren, bé que en una data tan tardana com el 1972, quan molts emfiteutes varen redimir els seus censos (i el delme) a la família Madí que, al seu torn, uns anys després de finalitzada la Guerra civil (1936-1939) havia comprat tots els drets del domini directe de l'Estany de Sils a la Casa de Medinaceli.¹⁵ D'aquesta manera els emfiteutes de l'Estany, esdevingueren, diguem-ne, propietaris *tout court*.

El cas de l'Estany de Sils és, doncs, un exemple més de la persistència a la regió de Girona, com a d'altres regions i territoris pensinsulars fins ben entrat el segle XX, d'una propietat compartida, dividida, i no pas absoluta o «perfecta», tal com anhelaven els legisladors liberals decimonònics.¹⁶ Ara, a les portes del

15. FIGUERAS, «L'Estany de Sils...», p. 56.

16. Per a la regió de Girona, veg. ROSA CONGOST, *Els darrers senyors de Cervià de Ter*; Girona, CCG Edicions, 2000; i de la mateixa autora, «Sagrada propiedad imperfecta. Otra visión de la revolución liberal española», *Historia Agraria. Re-*

vista de agricultura e historia rural, 20 (2000), p. 61-93; per al conjunt peninsular, veg. José Ramón Díez ESPINOSA, «La desamortización de censos», *Ayer*, 9 (1993), p. 61-104, on es remet a la bibliografia més especialitzada.

segle XXI, de nou s'albira un canvi important en els usos i el paisatge de l'antic estany (en unes altres circumstàncies històriques, derivades de la regressió imparable de l'agricultura europea i de canvis en les actituds col·lectives envers les zones humides) en la mesura que diversos grups, conscients del valor natural i ecològic de les zones humides, malden perquè les aigües tornin a recuperar part de l'espai perdut.¹⁷ Potser s'haurà de convenir, per concloure aquestes ratlles, que per als higienistes i emfiteutes dels segles XVIII i XIX seria més aviat difícil comprendre la situació actual, del tot capgirada en vist els seus neguits i esforços.

17. Com a exemple, veg. Ll. MOJÉ, Ll. VILAR, J. PUIGVERT i E. MIRAMBELL, «Els Estanys de Sils i els turons de Maçanet i Maçanes: un espai natural des-

conegut i en perill», *Presència. Suplement dominical del Punt Diari*, núm. 639 (20-5-1984), p. 11-21.